

LEKSIK VA TARKIBIY SEMANTIKA – SEMANTIKANING XUSUSIYATLARI SIFATIDA

Tursunova Charos Muzaffar qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Har bir til birliklari tilshunoslikda o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, semasiologiya sohasi ham shunday sohalardan bir hisoblanadi. Semasiologiya – semantika deb ham ataladi. Semantika so'z va iboralarning matndagi va matndan tashqari ma'nolarini o'rganganligi bois, tilshunoslikda semantik tahlil masalalarining ahamiyati katta.

Kalit so'zlar: semantika, denotativ, konnotativ, til segmentlari, sinonimiya, polisemiya.

KIRISH. Har bir tilning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ularning til xususiyatlari madaniyat bilan bog'liqdir. Shu o'rinda ayta olamizki, millatning umumiy dunyoqarashi, tilshunoslikdagi o'ziga xoslikni namoyon eta oladi. O'rganilayotgan leksikaning leksik-semantik tahlilida leksemalarning ichki mazmuniga ta'sir ko'rsatadigan omillar aniqlanadi. Boshqa omillar qatorida leksemalarni nomlash jarayoniga inson omili ham ta'sir qiladi, chunki leksemani yaratish jarayoni bu so'z ona tiliga taalluqli bo'ladimi yoki boshqa tildan olingan bo'ladimi professionalga bog'liq bo'ladi. Ikkala holatda ham gap so'zning shakllanishi haqida bormoqda. Qarz olish manbasi bo'yicha ingliz va o'zbek leksikasini o'rganishda biz ichki va tashqi qarzlarni ajratib olishimiz mumkin. Til ichidagi qarz olish jarayonida leksik birlik tildan chiqmasdan shunchaki bir foydalanish maydonidan boshqasiga o'tadi va so'zning tashqi qobig' o'zgarishsiz qoladi, til semantikasi o'zgaradi, tilshunoslikda bunday jarayon terminatsiya deb ataladi. Tashqi qarz olish - bu chet tilidagi so'zni dastlabki leksikasidan foydalanishni va undan keyin o'zlashtirayotgan tilning barcha jihatlariga moslashishni anglatadi. Semantika yoki semasiologiya tilshunoslikda so'zlar va iboralarning ma'nosini o'rganadi, tahlil qiladi. Ya'ni nutq jarayonida yoki yozayotganda so'zlar qanday ma'noni anglatishini o'rganadigan fan sohasi hisoblanadi. Ushbu soha tilshunoslik faniga dastlab, Mishel Breal tomonidan 1833-yilda alohida soha sifatida fanga kiritilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Semantik tahlil bu – soʻzlar, jumlar, gaplarning maʼnosini talqin qilish jarayoni boʻlib, kompyuterlarga tabiiy tilni odamlarga xos tarzda qisman tushunish jarayonidir. Semantik tahlil turlari. Tildagi maʼno juda murakkab boʻlganligi sababli, semantikada ishlatiladigan turli xil nazariyalar mavjud:

Lexical Semantics (Leksik semantika) mazmunni kontekst nuqtai nazaridan tushunish uchun matndagi soʻzlar va iboralarni dekonstruksiya qiladi. Bunga alohida otlar, feʼllar, sifatlar, prefikslar, tub soʻzlari, qoʻshimchalar yoki iboralar oʻrganish kiradi. Semantika sohasining maqsadi maʼnolarni semalar yoki semantik xususiyatlar deb ataladigan kichik birliklarga ajratish va bu soʻzlarning maʼnosini segmentlarga ajratish, shuningdek, oʻxshash maʼnoga ega soʻzlarni va qarama-qarshi maʼno soʻzlarini farqlash imkonini beradi. Boshqa tarafdin tahlil qiladigan boʻlsak, lingvistik semantika soʻzlarning denotatsiyasi va konnotatsiyasini oʻrganishga masʼuldir, xabar obyektiv ifoda etilganda, uning maʼnosi denotativ deb aytiladi va obyektiv aloqaga imo-ishora yoki intonatsiya orqali baʼzi shaxsiy baho qoʻshilsa, uning maʼnosi aytiladi va bu konnotativ hisoblanadi. Soʻzlarni oʻrganishni quyidagilarga boʻlish mumkin:

1. *Sinonimiya* - bir xil belgini bir nechta belgi bilan ifodalash mumkin boʻlganda paydo boʻladi, masalan: qulash, qulash, qulash va boshqalar.
2. *Antonimiya* - xarakterlanadi, chunki belgi boshqasiga nisbatan qarama-qarshi maʼnoga ega, masalan: sovuq - issiq.
3. *Polisemiya* - ishora qiluvchi bir nechta maʼnoga toʻgʻri kelganda paydo boʻladi, agar oyoq soʻzi boʻlsa, u hayvonga ham, mebelning oyogʻiga ham mos keladi.
4. *Omonimiya* - bu maʼnolarning oʻxshashligi, omonim soʻzlar yozishda turlicha boʻladi, masalan: *had* (have feʼl) va *to be* (silindrsimon obʼekt).

Soʻz maʼnolarini tahlil etar ekanmiz ularning semantik maʼnosi haqida ham toʻxtalib oʻtmogʻimiz darkor. Semantik maydon - bu sema (belgi) yoki lingvistik ildiz deb ataladigan umumiy funktsional asosiy birlikka ega boʻlganligi sababli oʻxshash maʼnoga ega soʻzlar yoki iboralar toʻplamidir. Semantik maydonda turuvchi soʻzlar aynan bir xil sohalarida ishlatiladi. Masalan, bogʻdorchilik sohasiga oid semantik maydon soʻzlari faqatgina shu sohada ishlatiluvchi leksemalar hisoblanadi.

MUHOKAMA VA IZLANISHLAR

Tildagi nominativ birliklarning maʼno tuzilishini oʻrganishda tilshunoslikda semantikaning konnotativ jihati tushunchasiga alohida eʼtibor beriladi. V.N. Teliya taʼrificha, konnotatsiya bu til birliklari semantikasiga uzual va okkazonal ravishda kiradigan, nutq sebyektining borliqni jumlada ifodalashda uning ayni shu borliqqa

bo`lgan hissiy-baholash va stilistik munosabatini ifodalaydigan hamda shu axborotga ko`ra ekspressiv qimmat kasb etadigan mazmuniy mohiyatdir.

Til mohiyati, ichki qurilishi jihatdan denotativ (*atash, nomlash, nominativ*) va konnotativ (*emotsional-ekspressiv*) ma'no bildirib shu asosda informatsiya (aloqa) vazifasini bajara oladigan vosita ekanligi uning ichki dualizmi, bir tomondan, obyektiv borliqni aks ettirgan tafakkur shakli; ikkinchi tomondan, har bir elementning mohiyati shu elementning boshqa elementlar bilan bo`lgan ichki munosabatlardan kelib chiqadigan mustaqil tizim ekanligi bilan chambarchas bog`liq. Agar tilning atash vazifasi uning tafakkur shakli, tushunchalarni qolipga soluvchi bir vosita ekanligi bilan bog`liq bo`lsa, uning ekspressiv vazifasi tilning mustaqil sistema ekanligi, elementlarning mohiyati ularning ichki munosabatlari asosida ochilishi mumkinligi bilan bog`liq. So`z semantikasida denotativ ma'no bilan birga konnotativ ma'no ham mavjud. Konnotativ ma'no so`z semantikasidan denotativ ma'no ajralgandan keyin hosil bo`lgan ayirmaga teng. O.S. Axmanovning ta'kidlashicha, so`z semantikasida 2 xil konnotatsiya mavjud:

- ◆ *ingerent* konnotatsiya - so`z matndan tashqari holatida unga xos bo`lgan konnotativ ma'no;
- ◆ *adgerent* konnotatsiya-so`zda ma'lum kontekstda paydo bo`ladigan konnotativ ma'no kabilar.

Nutqdan tashqarida, ma'lum bir matnsiz ham so`zning semantik tarkibiga kiruvchi va paradigmatic munosabatlar bilan belgilanadigan konnotativ ma'no ottenkalari sifatida quyidagilarni ko`rsatish mumkin:

- ◆ so`zlovchining ijobiy-neytral-salbiy munosabati ifodalanadigan so`zlardagi ma'no ottenkalari, masalan, chehra yuz, bashara, oras, bet.
- ◆ munosabat darajasi, miqdoriga ko`ra farqlanadigan ottenkalar, masalan, chiroyli-go`zal-suluv-hushbichim, kelishgan.
- ◆ so`zning qo`llanish doirasiga ko`ra: ajab-ajib, do`ppi-kallapo`sh va boshqalar.

Adgerent konnotativ ma'no til elementining sintagmatik munosabatini o`zgartirish asosida hosil bo`ladi (*birikish potentsialini*). Neytral konnotativ ma'noli so`zlar kontekst ta'sirida u yoki bu konnotativ ma'nolarga ega bo`lishi mumkin. Jumladan, ko`chma ma'no so`z semantik strukturasi buzish, undagi biror semani tushurish, ikkinchi semaning bo`rttirilishi asosidadur. Misol uchun "po`lat" so`zining denotativ ma'nosi metall qotishmasining bir turi ekanligi. Har bir predmet o`zining ma'lum belgilari bilan xarakterlangani kabi "po`lat" bizning ongimizda «mustahkamlik», «qattqlik belgilari bilan xarakterlanadi. Bu «po`lat» so`zining ichki konnotativ

ma'nosini mana shu “qattiqlik”, “mustahkamlik” konnotativ semalarni “metall qotishmasi” semasidan ajratib boshqa bir predmetga nisbatan berilsa, kuchli konnotativ ko'chma ma'no hosil bo'ladi: po'lat iroda. Yuqoridagi “po'lat iroda” birikmasida “po'lat” so'zining tildagi sintagmatik munosabati buzilgan. Til bosqichida birikuv yo'li bilan metall nomlarini ifodalovchi otlar faqat shu metalldan yasalishi mumkin bo'lgan predmetlar nomini anglatuvchi otlar bilan birika oladi: *po'lat pichoq, po'lat sandiq* kabi. “Po'lat iroda” birikmasida esa bu so'z abstrakt tushunchani ifodalovchi so'z bilan birikkan. Ushbu berilgan misollardan kelib chiqib ayta olamizki, semantika so'z va iboralarning gapdagi va shu gapdan tashqari ma'nolarini ifodalaydi.

Leksik-semantik so'zlar guruhi - bu nutqning bir qismidagi so'zlar sinfi bo'lib, ular juda umumiy integral semantik komponent yoki tarkibiy qismlarga va ma'nolarida tipik aniqlovchi differensial komponentlarga ega bo'lib, funktsional ekvivalentlik va muntazam polisemiyaning keng rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Semantik guruhlar tegishli leksik semalarga asoslanadi. Ammo, ikkinchi tomondan, leksik-semantik guruhlar hodisasi deganda, ularning tarkibi va shunga mos ravishda paradigmaticasi darajasida doimiy o'zgarishlarga duchor bo'lgan so'zlar yig'indisi tushunilishi mumkin. Har bir guruhning (*uning tuzilishi*) tarkibi va paradigmaticasi harakatchan, doimiy o'zgarishlarga duchor bo'ladi. Tadqiqotchi F.P.Filin semantikaning tarixiy o'zgaruvchanlik kabi xususiyatiga e'tibor qaratadi, u so'zlarning leksiko-semantik guruhlarini tegishli til birliklari, muayyan tilning tarixiy taraqqiyoti mahsuli sifatida tushunadi. Leksik va tarkibiy semantikaga keladigan bo'lsak, leksik semantika so'zlarni u paydo bo'ladigan kontekst bilan hech qanday aloqasiz o'rganishdan iborat. O'z navbatida, strukturaviy semantika, nomidan ko'rinib turibdiki, bunday ma'nolarni tushunish uchun elementar birliklarni qurish va tahlil qilishdan iborat.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda semantik tahlil shunday hodisaki ushbu vazifa matnda mavjud bo'lgan semantik munosabatlarni aniqlashdan iborat aloqalarni ajratib olish, o'zaro munosabatlar odatda ikki yoki undan ortiq sub'ektlarni o'z ichiga oladi (*bu odamlar, joylarning ismlari, ekologik toshqin nomlari, qurg'oqchilik nomlari va boshqalarni nazarda tutadi*). Xulosa qilganda, semantika tilshunoslikning asosiy sohalaridan bir bo'lib, unda har bir konsept o'ziga xos tarzda o'rganiladi va semantik maydonlarga ajratiladi. So'z va atamalarni semantik maydonlarga ajratish, shu so'zlarning o'rganilish darajasini osonlashtiradi. Bunda umumxalq tilidagi badiiy tasvirga favqulodda mos birliklarni to'g'ri tanlash, saralash va sayqallash asosida, lisoniy-

badiiy qonuniyatlardan kelib chiqqan holda ularga yuklangan xilma-xil badiiy-estetik ma'nolar asosiy hal qiluvchi rol o'ynaydi. Agar so'z – bu til birligi bo'lsa, u holda matn – kommunikatsiya ya'ni aloqa, fikr almashinuvi birligi hisoblanadi deya olamiz. Chunki so'zlar muayyan ma'noga, matnlar esa muayyan mazmunga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Darvishov I.O. Lingvokulturologiya, ma'ruza matnlari, Namangan 2020.
2. Xudayberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. Monografiya. – Toshkent: Fan. 2013.
3. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 2010. – С. 25.
4. Mashrabovich, Y. E. (2022). The Degree Of Anthropocentricity Of Terms Related To Education And Upbringing In Terminographic Research. American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 6, 174-177.
5. Юсуфалиев, Э. М. (2022). Терминографик Тадқиқотларда Таълим Ва Тарбияга Оид Терминларнинг Антропоцентриклик Даражаси. Integration Of Science, Education And Practice. Scientific-Methodical Journal, 3(6), 279-283.
6. Yusufaliyev, E. (2021). Ta'limga Oid Pedagogik Terminlarning Lingvistik Tadqiqi. Журнал иностранных языков и лингвистики, 2(6).
7. Rasulova, A. M., & Xusanova, M. (2022). 'Rifat Axmadjonovna Poetik Nutqda Sinonimlardan Foydalanish Mahorati.
8. Ahmadjonovna, K. M. (2024, February). Xorijiy Tilni Oson Va Qiziqarli O'rganish To 'G 'Risida. In Formation and Development of Pedagogical Creativity: International Scientific-Practical Conference (Belgium) (Vol. 4, pp. 20-23).
9. Xusanova, M. (2023). Somatik Kodlar Tadqiqiga Doir. Farg'ona davlat universiteti, (1), 163-163.
10. Rasulova, A. (2023). Farida Afro 'Z She'riy Asarlarida Omonimlarning Roli. Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 2(9), 116-120.
11. Axmadjonovna, X. M. R., & Alijonovna, A. G. (2023). Til Estetikasiga Doir. Ta'lim Va Rivojlanish Tahlili Onlayn Ilmiy Jurnali, 3(3), 262-265.
12. Rasulova, A. M., & Xusanova, M. R. A. (2022). Poetik Nutqda Sinonimlardan Foydalanish Mahorati. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(10-2), 807-811.

13. Xusanova, M. R. A. (2021). The Use Of Expressive Phonetic Means In Farida Afroz's Works. *Theoretical & Applied Science Учредители: Теоретическая и прикладная наука*,(9), 642-645.
14. Bekzodovna, J. M., & Akbarovna, D. G. (2023). Innovative Methods and Tools in Higher Education. *Science and Innovation*, 2(11), 708-715.
15. Jumayeva, M., & Jumatova, B. (2023). Linguopragmatic Features Of Expressions Expressing Feelings In Uzbek And English Literary Texts. *Science and innovation*, 2(C12), 166-169.
16. Xusanova, M. R. A. (2021). The Use Of Archaism In The Works Of Farida Afroz. *Theoretical & Applied Science*, (4), 252-254.
17. Маджидова, Р. У. (2019). Антропоцентризм и аксиологическая картина мира. *Наука, техника и образование*, (6 (59)), 67-71.
18. Majidova, R. U. (2023). Language As A Communication Tool: Understanding Its Functions And Implications. " Germany" *Modern Scientific Research: Achievements, Innovations And Development Prospects*, 9(1).
19. Маджидова, Р. (2018). Речевое Поведение Человека В Социолингвистической И Психолингвистической Трактовах. *Farg'ona davlat universiteti*, (1), 20-20.
20. Urishevna, M. R. (2019). Representation of the linguistic world picture through a human factor. *Religación. Revista de Ciencias Sociales y Humanidades*, 4(15), 234-240.